SPECIAL ISSUE: 04

The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

ISSN: 3107-3557 (Online)

67

ભારતીય મૂલ્યો માટે સમકાલીન પડકારો અને સંભાવનાઓ

Dr. Manojkumar N. Pandya
Assistant Professor
Mahila Arts College UNA Gir-Somnath, Gujarat

સારાંશ :

ભારતીય સમાજમાં સામાજિક પરિવર્તનના સંદર્ભમાં સમાજશાસ્ત્રમાં મૂલ્યોના અભ્યાસ માટે બહુ પરિમાણીય અભિગમની જરૂર છે. આધુનિક ભારતને પોતાનો વારસો છે જે ભારતીય સમાજમાં સામાજિક પરિવર્તન અને સામાજિક સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય પરિવર્તનના વિવિધ તબક્કાઓમાં પ્રતિબિંબિત થયો છે. આ પેપર સમકાલીન મૂલ્યો સામેના પડકારો અને સંભાવનાઓ જાણવાનો પ્રયાસ છે. ભારતીય મૂલ્યો વિશ્વના સૌથી પ્રાચીન અને ગહન મૂલ્યોમાંના એક છે. જેનો પાયો સદીઓ જુના શાસ્ત્રો ધાર્મિક ગ્રંથો અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ પર રચાયેલો છે. વફાદારી પ્રેમ, સહવાસ, માનવતા, પ્રમાણિકતા, રાષ્ટ્રવાદ, બિનસાંપ્રદાયિકતા, વગેરે.. આપણા મૂલ્યો છે. ટૂંકમાં ભારતીય મૂલ્યો વ્યક્તિગત ઉન્નતિની સાથે સાથે સામાજિક સુખાકારી અને સાર્વત્રિક કલ્યાણ પર ભાર મૂકે છે. ભારતીય મૂલ્યો સમયની કસોટી સામે ટકી રહ્યા છે. છતાં વર્તમાન સમયમાં ઝડપથી બદલાતી દુનિયાના કારણે અનેક સમકાલીન પડકારો આપણા પરંપરાગત મૂલ્યો સામે ઊભા થયા છે. આ પડકારો હોવા છતાં આ મૂલ્યો આજે પણ વિશ્વ માટે નવી સંભાવનાઓ અને ઉકેલો પૂરા પાડે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ સમય સાથે અનુકૂલન સાધવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. અને પરંપરા અને આધુનિકતાનું સંતુલન જાળવીને આગળ વધી શકે છે. મૂલ્ય પરિવર્તન આંતરિક અને બાહ્ય સ્ત્રોતો અને સૂક્ષ્મ અને મેક્રો સ્તરે થઈ શકે છે. શિક્ષણ કાયદો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ ધર્મ સુધારા અને સુધારા માટે લોકોના મતભેદો મૂલ્ય પરિવર્તનના કેટલાક આંતરિક સ્ત્રોતો છે. સંસ્કૃતિ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અને વ્યવસાય, યુદ્ધ અને આક્રમણ, કુદરતી આફતો, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વગેરે મૂલ્ય પરિવર્તનના કેટલાક બાહ્ય સ્ત્રોત છે. જોકે નવી ભૂમિકાઓ સ્થળાંતર શહેરીકરણ ઉદ્યોગીકરણ વગેરે સંદર્ભિક અથવા સૂક્ષ્મ ફેરફારો છે. આર્થિક રાજકીય, કાનૂની, સાંસ્કૃતિક અને ભૌતિક,તેમજ ભૌગોલિક પરિબળો મૂલ્ય પરિવર્તનના આંતરિક અને બાહ્ય સ્ત્રોત લાવવા માટે એક સાધન બની શકે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : સમાજશાસ્ત્ર, પરિમાણીય, અભિગમ, મૂલ્યો, આદર્શો, સમાવેશિતા, આચારસંહિતા, વફાદારી પ્રેમ, સહવાસ, માનવતા, પ્રમાણિકતા, રાષ્ટ્રવાદ, બિનસાંપ્રદાયિકતા, નૈતિક, ચારિત્ર્ય

પ્રસ્તાવના:

ભારતીય સમાજમાં સામાજિક પરિવર્તનના સંદર્ભમાં સમાજશાસ્ત્રમાં મૂલ્યોના અભ્યાસ માટે બહુ પરિમાણીય અભિગમની જરૂર છે. મૂલ્ય એ વ્યક્તિનું ઈચ્છનીય વર્તન છે, જે સમાજને તરત જ સ્વીકાર્ય

હોય છે. ગુણાત્મક સમજણ માટે મૂલ્યોને વ્યાપક પણે બે પ્રકારમાં વિભાજિત કરી શકાય છે. એટલે કે સકારાત્મક મૂલ્યો અને નકારાત્મક મૂલ્યો. સકારાત્મક મૂલ્યોને સમાજમાં ખૂબ જ આવકાર અને પ્રશંસા મળે છે, જ્યારે નકારાત્મક મૂલ્યો સજા અને અપમાન ને પાત્ર છે. આધુનિક ભારતને પોતાનો વારસો છે જે ભારતીય સમાજમાં સામાજિક પરિવર્તન અને સામાજિક સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય પરિવર્તનના વિવિધ તબક્કાઓમાં પ્રતિબિંબિત થયો છે. આ પેપર સમકાલીન મૂલ્યો સામેના પડકારો અને સંભાવનાઓ જાણવાનો પ્રયાસ છે.

મૂલ્યો એ સિદ્ધાંતો આદર્શો અને માન્યતાઓ નો સમૂહ છે, જે વ્યક્તિ અથવા સમાજ માટે શું યોગ્ય, મહત્વપૂર્ણ અને ઇચ્છનીય છે તે નક્કી કરે છે. આ મૂલ્યો જીવનમાં વર્તનને માર્ગદર્શન આપે છે. નિર્ણયો લેવામાં મદદ કરે છે. અને તે સંસ્કૃતિની નૈતિકતા અને ચારિત્રનો પાયો બનાવે છે. ભારતીય મૂલ્યો વિશ્વના સૌથી પ્રાચીન અને ગહન મૂલ્યોમાંના એક છે. જેનો પાયો સદીઓ જુના શાસ્ત્રો ધાર્મિક ગ્રંથો અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ પર રચાયેલો છે.

મુખ્ય ભારતીય મૂલ્યો અને તેની વિસ્તૃત સમજૂતી નીચે મુજબ છે.

(૧) વસુદેવ કુટુંબકમ્:

આ મહાન ભારતીય મૂલ્યોનો અર્થ છે "સમગ્ર વિશ્વ એક પરિવાર છે" આ ભાવના સાર્વત્રિક ભાઈચારો અને સમાવેશિતા દર્શાવે છે.

(૨) ધર્મ:

ધર્મ એ ફક્ત ધર્મ પૂરતો સીમિત નથી તેનો અર્થ થાય છે નૈતિક ફરજો યોગ્ય આચારસંહિતા અને કુદરતી વ્યવસ્થા જાળવી રાખનાર કાયદો.

(૩) અહિંસા:

મહાત્મા ગાંધી દ્વારા વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત કરાયેલ આ મૂલ્યનો મૂળ અર્થ છે "કોઈ પણ જીવને મન વચન કે કર્મથી નુકસાન ન પહોંચાડવું".

(૪) સત્ય અને સત્યમેવ જયતે:

'સત્યમેવ જયતે' નો અર્થ છે "સત્યનો જ વિજય થાય છે." ભારતીય દર્શનોમાં સત્યને સર્વોચ્ચ મૂલ્ય આપવામાં આવ્યું છે.

(૫) સંયુક્ત પરિવાર પ્રણાલી અને વડીલો પ્રત્યે આદર:

ભારતીય સમાજનું માળખું હંમેશા સંયુક્ત પરિવાર પર કેન્દ્રિત રહ્યું છે. જ્યાં અનેક પેઢીઓ એક સાથે રહે છે.

(૬) સંતોષ અને ત્યાગ:

સંતોષ ભૌતિક ઈચ્છાઓ પાછળ દોડવાને બદલે જે છે તેમાં મળે છે. સ્વાર્થ છોડીને બીજાના ભલા માટે અથવા સમાજ માટે બલિદાન આપવું તે છે. કર્તવ્ય પોતાના કાર્યો અને જવાબદારીઓ નિષ્ઠાપૂર્વક પાર પાડવી તે છે.

આ ઉપરાંત વફાદારી પ્રેમ, સહવાસ, માનવતા, પ્રમાણિકતા, રાષ્ટ્રવાદ, બિનસાંપ્રદાયિકતા, વગેરે.. આપણા મૂલ્યો છે. ટૂંકમાં ભારતીય મૂલ્યો વ્યક્તિગત ઉન્નતિની સાથે સાથે સામાજિક સુખાકારી અને સાર્વત્રિક કલ્યાણ પર ભાર મૂકે છે. ભારતીય મૂલ્યો સમયની કસોટી સામે ટકી રહ્યા છે. છતાં વર્તમાન

સમયમાં ઝડપથી બદલાતી દુનિયાના કારણે અનેક સમકાલીન પડકારો આપણા પરંપરાગત મૂલ્યો સામે ઊભા થયા છે. આ પડકારો હોવા છતાં આ મૂલ્યો આજે પણ વિશ્વ માટે નવી સંભાવનાઓ અને ઉકેલો પૂરા પાડે છે.

ભારતીય મૂલ્યો માટે સમકાલીન પડકારો:

સામાજિક મૂલ્યો સામેના પડકારોમાં ઝડપી સામાજિક પરિવર્તનના કારણે સર્વ સંમતિ નો અભાવ ટેકનોલોજી નો પ્રભાવ અને કલ્યાણ કરતાં નફાને પ્રાથમિકતા આપતા આર્થિક દબાણ અને આવક અસમાનતા દેખાદેખી વ્યક્તિવાદ વૈભવી જીવનશૈલી ઉચ્ચ મહત્વકાંક્ષાઓ તેમજ ભેદભાવ જેવા પ્રણાલીગત મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે જે સામાજિક અન્યાયનું કારણ બને છે વધુમાં સંગઠનનાત્મક અને રાજકીય અવરોધો છે જેમ કે વિરોધાભાસી હિતો અને સામાજિક કલ્યાણ માટે લક્ષ રાખતી પહેલ માટે સમર્થનનો અભાવ વગેરે પરિબળો ભારતીય મૂલ્યો સામેના મુખ્ય પડકારો છે. ભારતીય મૂલ્યો સામેના મુખ્ય પડકારોમાં આધુનિકીકરણ, પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ, સંયુક્ત કુટુંબ પ્રણાલીનું વિઘટન, અને ભૌતિકવાદી વિચારસરણીનો સમાવેશ થાય છે. આ પડકારો ભારતીય સમાજના સામાજિક અને નૈતિક તાણાવાણાને અસર કરી રહ્યા છે. મુખ્ય પડકારો નીચે મુજબ છે:

(1) પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ અને આધુનિકીકરણ: શહેરીકરણ અને વૈશ્વિકરણના કારણે પશ્ચિમી જીવનશૈલી અને મૂલ્યોનો પ્રભાવ વધ્યો છે, જેનાથી ભારતીય પરંપરાઓ અને રીતરિવાજો પ્રત્યે યુવા પેઢીની રુચિ ઘટી છે.

(2) સંયુક્ત કુટુંબ પ્રણાલીનું વિઘટન: આધુનિક સમયમાં, નોકરી અને અન્ય કારણોસર લોકો નાના (nuclear) કુટુંબો પસંદ કરે છે, જે સંયુક્ત કુટુંબના પારિવારિક બંધન અને નૈતિક મૂલ્યોના આદાન-પ્રદાન માટે પડકારરૂપ છે.

(3) નૈતિક અને ચારિત્ર્યનું પતન: ભૌતિક સુખ-સુવિધાઓ મેળવવાની દોડમાં, લોકોમાં નૈતિક મૂલ્યો અને સિદ્ધાંતોનું ધોવાણ થઈ રહ્યું છે, જે ભ્રષ્ટાચાર અને અનૈતિક વર્તન તરફ દોરી જાય છે.

(4) લિંગ અસમાનતા અને જાતિવાદ: સમાનતાના આધુનિક વિચારો હોવા છતાં, સમાજમાં હજુ પણ લિંગ ભેદભાવ અને જાતિ પ્રથા ઊંડે સુધી જડાયેલા છે, જે સામાજિક સમાનતાના માર્ગમાં અવરોધરૂપ છે.

(5) વૃદ્ધોની અવગણના: સંયુક્ત કુટુંબના વિઘટન સાથે, વૃદ્ધ નાગરિકોની સંભાળ અને આદરના પરંપરાગત મૂલ્યોમાં ઘટાડો જોવા મળી રહ્યો છે.

(6) વ્યસનો અને સામાજિક બદીઓ: દારૂ, ડ્રગ્સ અને અન્ય વ્યસનો યુવા પેઢીમાં વધી રહ્યા છે, જે વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય માટે ગંભીર પડકાર છે.

(7) પર્યાવરણીય અધોગતિ: વિકાસ અને આધુનિકીકરણના નામે પર્યાવરણનું નિકંદન નીકળી રહ્યું છે, જે પ્રકૃતિ સાથે સુમેળભર્યા જીવનના ભારતીય મૂલ્યની વિરુદ્ધ છે.

(9) પશ્ચિમીકરણ અને ભૌતિકવાદ નો પ્રભાવ: વૈશ્વિકીકરણ અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના પ્રભાવને કારણે ભૌતિક સુખ - સુવિધાઓ અને વ્યક્તિગત સફળતા પર વધુ ભાર મુકાયો છે. આનાથી ' સંતોષ' અને ' ત્યાગ' જેવા મૂલ્યો નબળા પડી રહ્યા છે. લોકો ' વસુદેવ કુટુંબકમ' કરતા ' સ્વ કેન્દ્રિત' જીવનશૈલી અપનાવી રહ્યા છે.

(10) વિભક્ત કુટુંબનું વધતું પ્રમાણ અને ડિજિટલ યુગ: શહેરીકરણ અને નોકરી વ્યવસાય માટે સ્થળાંતર ને લીધે સંયુક્ત પરિવારો તૂટી રહ્યા છે. અને વિભક્ત પરિવારો વધી રહ્યા છે. આના કારણે વડીલો પ્રત્યે

આદર અને પારિવારિક બંધનો નબળા પડી રહ્યા છે. ડિજિટલ ઉપકરણોએ ભૌતિક સંપર્ક ઘટાડી દીધો છે. અને અવિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું થાય છે.

(11) ધર્મની ખોટી વ્યાખ્યા અને કોમવાદ: ધર્મનો મૂળ અર્થ નૈતિક ફરજો છે. પરંતુ વર્તમાન રાજકારણ અને સામાજિક તણાવોને કારણે ધર્મને સંકુચિત ધાર્મિક માન્યતાઓ અને કોમવાદ પૂરતો સીમિત કરી દેવાયો છે. આનાથી સમાજમાં વિભાજન અને અશાંતિ વધી રહી છે. જે ' 'અહિંસા' ના મૂલ્યની વિરુદ્ધ છે.

(12) સત્ય સામે ' ફેક ન્યુઝ' અને ભ્રષ્ટાચાર: 'સત્યમેવ જયતે' ના મૂલ્ય સામે વર્તમાન સમયમાં 'ફેક ન્યુઝ' સોશિયલ મીડિયા પરનો દુષ્પ્રભાવ, દુષ્પ્રચાર અને રાજકીય ભ્રષ્ટાચાર અત્યારનો મોટો પડકાર છે. માહિતીના આ યુગમાં સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો ભેદ પારખવો મુશ્કેલ બની ગયો છે. હાલ ડિજિટલ યુગમાં અસત્ય, અસલામતી અને અવિશ્વાસ ખૂબ વધ્યા છે.

આ પડકારો હોવા છતાં, ભારતીય સંસ્કૃતિ સમય સાથે અનુકૂલન સાધવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. અને પરંપરા અને આધુનિકતાનું સંતુલન જાળવીને આગળ વધી શકે છે.

ભારતીય મૂલ્યો માટે સંભાવનાઓ:

ઉપરોક્ત પડકારો હોવા છતાં ભારતીય મૂલ્યોમાં આજના જટિલ વિશ્વને માર્ગદર્શન આપવાની અપાર ક્ષમતા અને સંભાવનાઓ છે.

(૧) વૈશ્વિક શાંતિ માટે વાસુદેવ કુટુંબકમ:

આજના યુદ્ધ ગ્રસ્ત અને વિભાજિત વિશ્વમાં "વસુદેવ કુટુંબકમ" અને "અહિંસા"ના મૂલ્યો વૈશ્વિક શાંતિ અને સહકાર માટે એક શક્તિશાળી ફિલોસોફી પૂરી પાડે છે. આબોહવા પરિવર્તન ક્લાયમેટ ચેન્જ અને રોગચાળા જેવી વૈશ્વિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ સહિયારા પ્રયાસો દ્વારા જ શક્ય છે. અને આખું વિશ્વ એક પરિવાર થઈ આ સમસ્યા માંથી ઉકેલ મેળવી શકશે.

(૨) માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે સંતોષ અને ધર્મ:

પશ્ચિમી સમાજમાં વધી રહેલા તણાવ ચિંતા અને માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે ભારતીય મૂલ્યો જેમકે "સંતોષ", યોગ અને "ધર્મ" વ્યક્તિગત કર્તવ્ય ખૂબ જ ઉપયોગી છે. આ મૂલ્યો જીવનમાં સંતુલન અને આંતરિક શાંતિ લાવવામાં મદદ કરે છે.

(3) સશક્ત સમાજ માટે પારિવારિક મૂલ્યો:

સંયુક્ત પરિવારના મૂલ્યો સામાજિક સુરક્ષા જાળવી રાખે છે. વડીલોનો આદર અને તેમનો અનુભવ નવી પેઢી માટે માર્ગદર્શક બની શકે છે. આ મૂલ્યો સમાજમાં એકતા અને સહાનુભૂતિ વધારે છે.

(૪) શાસન અને નેતૃત્વમાં "સત્ય" અને "ધર્મ":

જો રાજકારણ અને વહીવટમાં "સત્ય" અને "ધર્મ" (નૈતિકતા) ના મૂલ્યો અપનાવવામાં આવે તો ભ્રષ્ટાચાર અને અરાજકતા ઘટાડી શકાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ મૂલ્યો રાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ પરિવર્તન લાવી શકે છે.

સામાજિક પરિવર્તન અને વિકાસના સંબંધમાં મૂલ્યનો અભ્યાસ એક અલગ વિષય છે જે વ્યક્તિથી વ્યક્તિ જૂથ અને સમાજ માં બદલાવ લાવે છે. મૂલ્ય શબ્દના બહુવિધ અર્થ છે. મૂલ્યનો અભ્યાસ મેનેજમેન્ટ, અર્થશાસ્ત્ર, કોમર્સ, માનવશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રમાં પણ કરવામાં આવે છે. સમાજશાસ્ત્ર નો અભ્યાસ પ્રતિબિંબિત કરે છે કે સામાજિક સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો કોઈ પણ માનવ સમાજમાં કેન્દ્રીય સ્થાન ધરાવે છે. અને મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરતી વખતે ધોરણો વિશે પણ જાણવું મહત્વપૂર્ણ છે. મૂલ્યોની ચર્ચા કરતી વખતે આપણે મુખ્ય મૂલ્યો સામાન્ય મૂલ્યો સામાજિક સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો રાજકીય મૂલ્યો આર્થિક મૂલ્યો માનવતાવાદી મૂલ્યો લોકશાહી મૂલ્યો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ.

મૂલ્ય પરિવર્તન આંતરિક અને બાહ્ય સ્ત્રોતો અને સૂક્ષ્મ અને મેક્રો સ્તરે થઈ શકે છે. શિક્ષણ કાયદો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ ધર્મ સુધારા અને સુધારા માટે લોકોના મતભેદો મૂલ્ય પરિવર્તનના કેટલાક આંતરિક સ્ત્રોતો છે. સંસ્કૃતિ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અને વ્યવસાય, યુદ્ધ અને આક્રમણ, કુદરતી આફતો, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વગેરે મૂલ્ય પરિવર્તનના કેટલાક બાહ્ય સ્ત્રોત છે. જોકે નવી ભૂમિકાઓ સ્થળાંતર શહેરીકરણ ઉદ્યોગીકરણ વગેરે સંદર્ભિક અથવા સૂક્ષ્મ ફેરફારો છે. આર્થિક રાજકીય, કાનૂની, સાંસ્કૃતિક અને ભૌતિક,તેમજ ભૌગોલિક પરિબળો મૂલ્ય પરિવર્તનના આંતરિક અને બાહ્ય સ્ત્રોત લાવવા માટે એક સાધન બની શકે છે.

નિષ્કર્ષમાં, નવી પેઢીના ભવિષ્ય માટે મૂલ્યો નિર્ણાયક બની રહે છે. ભારતીય મૂલ્યો વર્તમાન સમયમાં ચોક્કસ પડકારોનો સામનો કરી રહ્યા છે, પરંતુ તે સમય સાથે પણ વધુ સુસંગત બની રહ્યા છે. જો આ મૂલ્યોને આધુનિક સંદર્ભમાં સમજીને અપનાવવામાં આવે, તો તે માત્ર ભારતીય સમાજને જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર માનવજાતને વધુ સારી દિશામાં લઈ જવાની સંભાવના ધરાવે છે.

References:

1. https://www.quora.com/What-are-the-problems-of-social-values
2. contemporary challenges and prospects for Indian values article AI Overview
3. સામાજિક મૂલ્ય- https://www.youtube.com/watch?v=rr4JXVczp6s&t=30s
4. https://www.youtube.com/watch?v=pbwT2DXE8Yc&t=22s